

הברכה על מאפה או תבשיל המכיל מיני דגן - מנהג והלכה

מבוא

מקור הדין, הקושיות עליו וההסבר המקובל בהלכה
השלכות מעשיות
יחס הפוסקים למנהג העולם
כמות האכילה הנדרשת
משנת חלה: העושה עיסה מן החיטים ומן האורז
דין טעם כעיקר בעיסת חיטים ואורז
שיעור כזית בכדי אכילת פרס לעניין טעם כעיקר
הסבר דינו של ר' יונה לפי משנת חלה
תירוץ הקושיות על השו"ע והשלכות מעשיות
מקומה של תחושת האוכל בהלכות ברכות

מבוא

מתי מברכים ברכת "על המחיה" על אכילת עוגה, או על אכילת תבשיל שיש בו ממין דגן כגון קוסקוס עם ירקות? באופן מפתיע, במקרה זה ישנו מנהג מקובל שהוא פשוט ומפורסם, אך הוא אינו עולה בקנה אחד עם פסק ההלכה המובא בשו"ע ונדון בספרי הפוסקים.

בפשטות, קיימא לן: "כל שיש בו מחמשת המינין מברך עליו בורא מיני מזונות" (ברכות לו, ב). משמע שאפילו אם מיני הדגן מהווים מיעוט בתבשיל או במאפה - עדיין הם קובעים את הברכה. לאור זאת, הברכה האחרונה על כל סוגי העוגות ועל תבשילי הדגן היא על המחיה. ואכן כך מקובל בעולם: האוכל **כזית** עוגה, מברך אחריה על המחיה. כמו כן, אדם שאוכל קוסקוס עם ירקות, אף אם כמות הירקות גדולה ביותר, מברך אחריו על המחיה.

אולם המנהג הפשוט הזה איננו תואם לפסק המופיע בספרי ההלכה, לפיו צריך לנהוג כך: רק מי שאכל **כמות גדולה** של עוגה, הרבה יותר מכזית, מברך על המחיה. הכמות המדוייקת תלויה במרכיבי העוגה השונים, כלומר: ביחס שבין כמות הקמח שבתערובת לשאר המרכיבים, כך שלפני אכילת כל עוגה יש לברר את אחוזי הקמח שבה. ישנן עוגות שאחוז הקמח שבהן קטן ביותר, כך שבדרך כלל לא יברכו עליהן על

המחיה, אלא בורא נפשות בלבד. הוא הדין לגבי תבשיל הדגן: כדי לברך על המחיה צריך לאכול כמות גדולה של התבשיל, כך שבסך הכל יאכל כזית מהקוסקוס בעצמו, ללא צירוף הירקות הרבים שאיתו. כאשר מדובר על כמות גדולה של ירקות, ישנם מקרים שבהם גם אם יאכל כמות נכבדה של התבשיל - אך לא בהספק של כזית דגן בכדי אכילת פרס - לא יברך אחריה על המחיה, אלא בורא נפשות בלבד. הפער הזה שבין המקובל בעולם ובין המובא בהלכה אומר דרשני. לכן שומה עלינו לפרט בהרחבה את מקור הדין ופירושו.

מקור הדין, הקושיות עליו וההסבר המקובל בהלכה

כאמור, "כל שיש בו מחמשת המינין מברך עליו בורא מיני מזונות". כך נפסק בשו"ע סי' רח, סעיף ב:

חמשת מיני דגן... אפילו עירב עמהם דבש הרבה יותר מהם או מינים אחרים הרבה יותר מהם, מברך עליו בורא מיני מזונות ולבסוף על המחיה.
אלא שבסעיף ט שם כתב השו"ע כך:

עירב קמח דוחן ושאר מיני קטניות עם קמח של חמשת מיני דגן, ובישלו בקדירה, מברך במ"מ ועל המחיה, ואם עשה ממנו פת מברך המוציא וברהמ"ז. **ודווקא שיש באותו קמח מחמשת מינים כדי שיאכל ממנו כזית דגן בכדי אכילת פרס**, אבל אם אין בו זה השיעור מחמשת המינים - אינו מברך לבסוף ברהמ"ז, אלא בתחילה מברך המוציא, כיון שיש בו טעם דגן, אע"פ שאין בו כזית בכדי אכילת פרס, ולבסוף - על המחיה; ואם בישלו בקדירה, מברך תחילה במ"מ, ואחריו בורא נפשות.

משמע שאם אין כזית דגן בכדי אכילת פרס בתערובת, אין מברכים על המחיה (בתבשיל) או ברהמ"ז (במאפה). מקורו של דין זה הוא בדברי ר' יונה, וכפי שהביא הב"י (סי' רח, אות ט). מפאת חשיבות הציטוט נביאו במלואו:

וכתוב בארחות חיים בשם הרב בעל האשכול, קימחא דחיטי או שערי דערבינהו בהדי קימחא דדוחן או גלבונים או אלונים, מברך בורא מיני מזונות. ואי עבדינהו פת - המוציא ושלוש ברכות, כרב ושמואל דאמרי כל שיש בו מחמשת המינים מברך בורא מיני מזונות, עכ"ל. וזה לשון ה"ר דוד אבודרהם, שאם עירב באותו קמח אחד מחמשת המינים ועשה ממנו פת מברך המוציא ושלוש ברכות, ואם בישלה בקדרה מברך בורא מיני מזונות ולבסוף מעין שלוש. וכתב ה"ר יונה, **דדווקא שיש באותו קמח מאחד מחמשת המינים כדי שיאכל ממנו כזית דגן בכדי אכילת פרס**, אבל אם אין בו זה השיעור מחמשת

המינים אינו מברך לבסוף שלוש ברכות, אלא בתחילה מברך המוציא כיון שיש בו טעם דגן אף על פי שאין בו כזית דגן בכדי אכילת פרס, ולבסוף מעין שלוש. והוא הדין כשבשלוהו בקדרה, שמברך תחילה בורא מיני מזונות, אבל לבסוף מברך בורא נפשות רבות. עכ"ל.

חידש ר' יונה, שהכלל של "כל שיש בו מחמשת המינים", לגבי הברכה האחרונה, חל דווקא כאשר יש בתערובת כזית בכדי אכילת פרס, אך אם אין בתערובת כזית בכא"פ - משתנה הברכה האחרונה: על מאפה - על המחיה (במקום ברהמ"ז) ועל תבשיל - בורא נפשות (במקום על המחיה).

סתם ר' יונה ולא ביאר את דבריו: מדוע ישנה חשיבות לשיעור כזית בכא"פ? ומדוע במקרה ששיעור זה אינו קיים, משתנה הברכה האחרונה על המאכל? אכן, כתב אליה רבה (רה, ס"ק יג) שבמקרה שאין כזית בכא"פ "נחתינן חד דרגא", ובמקום לברך ברהמ"ז מברך על המחיה בלבד. כך גם בתבשיל שאין בו כזית בכא"פ - יורדת הדרגה מברכת על המחיה לברכת בורא נפשות. הובאו דבריו בפמ"ג (א"א, ס"ק טו) ובהגהות אשל אברהם על סעיף ט' בשו"ע. אך לא ביאר בעל אליה רבה מדוע יורדת הדרגה, ומדוע היא יורדת רק מעלה אחת ולא שתיים. במבט ראשון נראה שהורדת הדרגה היא הצעה טכנית בלבד, ללא נימוק. וצ"ע.

ההסבר המקובל יותר למקור דבריו של ר' יונה - וכפי שנראה להלן - הוא שהדברים נלמדים מדיני ברכה אחרונה, לפיהם "אכל הכזית מעט מעט ונשתהה הרבה באכילתו, אם יש מתחילת האכילה עד סוף האכילה יותר מכדי אכילת פרס אינו מצטרף" (משנ"ב סי' רי ס"ק א). אם אין כזית דגן בכא"פ בתבשיל או במאפה, הרי שבסופו של דבר לא אכל שיעור המצטרף לברכת מיני דגן, ולכן לא יוכל לברך על המאכל כברכת מאכלים מחמשת המינים.

אלא שהסבר זה מעורר קושיות רבות, וכפי שהעלו כל נושאי הכלים, ובראשם המג"א (ס"ק טו):

1. אם הברכה הראשונה על מאפה שאין בו כזית דגן בכא"פ היא המוציא - מן הדין הוא שהברכה האחרונה עליו תהיה ברכת המזון, ולהפך: אם אין ראוי לברך על מאכל זה ברהמ"ז, הרי שאין לברך עליו גם ברכת המוציא, מפני ש"כל שמברכין עליו בתחילה המוציא לחם - מברכין לאחריו בסוף ברכת המזון... וכל שמברכין עליו בתחילה במ"מ - מברכין לאחריו בסוף ברכה אחת מעין שלוש" (רמב"ם, הל' ברכות פ"ג ה"א).

2. אמנם ניתן לחלק באופן עקרוני בין הברכה הראשונה לאחרונה: ברכת המוציא מברך אפילו כשאין כזית בכא"פ, כיון שברכה זו מברכים אפילו על כלשהו של דגן; אך ברהמ"ז מברך דווקא כשאכל כזית דגן בלא שהייה, ואילו

אכילה שנמשכה יותר מכא"פ איננה מצטרפת לכדי אכילה אחת. אלא שאם כך - מדוע מברך על המחיה? והרי לא אכל כזית דגן כשיעור, אלא ממינים אחרים, ואם כן צריך לברך בורא נפשות!

3. ניתן לתרץ קושיה זו בכך שברכת על המחיה אף היא נתקנה אפילו על כלשהו דגן, כמו הברכה הראשונה שמברך על "כל שיש בו מחמשת מינים", ואפילו כלשהו. אלא שאז יהיה קשה מהמקרה של תבשיל, שלגביו פסק השו"ע שאף שברכתו הראשונה היא במ"מ (בגלל "כל שיש בו"), הברכה האחרונה היא בורא נפשות, ואם נאמר שברכת על המחיה נתקנה על כלשהו - גם על תבשיל היה צריך לברך ברכה אחרונה על המחיה, אף שאין בו כזית דגן בכא"פ!

אליה רבה, לשיטתו, יאמר גם כאן ש"נחתין חד דרגא", ובמקום לברך על המחיה - מברך בורא נפשות. אך שוב, דבריו נשמעים כתיאור טכני של פסק הדין, ללא הסבר הלכתי מספיק מדוע יורדת כאן הדרגה.

4. מעבר לקושיות הללו, שעולות מתוך פסק ההלכה של סעיף ט, יש להקשות על היחס שבין סעיף זה לסעיף ב, שבו פסק השו"ע באופן מוחלט את דין "כל שיש בו", ולא חילק בין יש בו כזית בכא"פ או שאין בו כזית בכא"פ. מדוע יש הבדל בין הסעיפים?

אמנם ישנו חילוק מסויים בין שני הסעיפים, שכן סעיף ב עוסק במקרה שעירב בדגן "דבש... או מינים אחרים", ואילו בסעיף ט מדובר כשעירב בדגן "קמח דוחן ושאר מיני קטניות" - כלומר: יש הבדל בין תערובת של **מיני קמחים שונים** ובין תערובת של קמח עם **מרכיבים אחרים** שאינם קמחים - וכך כתב בפשטות המג"א לחלק בין הסעיפים¹. אך כבר העירו על כך: "לא ידעתי סברא לחלק בין קמח לשאר דבר" (מחצית השקל), ומסתבר לפוסקים שחילוק זה אינו הכרחי: "אין נ"ל דדווקא בעירוב עם קמח קאמר, אלא דיבר ברגיל והוזה, וה"ה בכל דבר שעירב החמישה מינים והם עיקר" (דברי חמודות על הרא"ש לברכות פ"ו, אות יט).

הפוסקים האריכו לעסוק בקושיות אלו, אך לא נראה שנמצאה דרך ברורה להיחלץ מהן. לפיכך נקטו הפוסקים להלכה בדרך שנראית **כקרוונה ביותר** לדברי השו"ע, והכריעו כך: כל תבשיל או מאפה שיש בו ממין דגן, יש לברך עליו ברכה ראשונה המוציא (מאפה) או במ"מ (תבשיל), ואפילו כמות הדגן שבו היא כלשהי. דין השו"ע נוגע רק לגבי הברכה האחרונה, שבעבורה יש לאכול כזית דגן במצטרף, ומשום כך יש לחלק בין המקרים: אם יש בתערובת כזית דגן בכא"פ, הרי שבסופו של דבר אכל כשיעור דגן, ויכול לברך גם ברכה אחרונה כראוי, דהיינו: ברהמ"ז על מאפה

1 ולהלן נדייק זאת גם בדברי הראשונים עצמם.

ועל המחיה על תבשיל. אך אם אין כזית דגן בכא"פ, הרי שגם אם יאכל הרבה, סוף סוף לא הצטרפה כמות הדגן שאכל לכמות המחייבת, ולא יוכל לברך את הברכה האחרונה על מאכל של חמשת המינים. מה, אם כן, יברך? הכריעו הפוסקים: בורא נפשות, היא הברכה האחרונה על שאר המרכיבים של המאכל.

וכך הגיה הגר"א בדברי השו"ע (וכן בדברי ר' יונה), שצריך לומר: "בתחילה מברך המוציא... ולבסוף **בורא נפשות** (ולא: "על המחיה")", כיון שלא אכל כזית ממין הדגן בכא"פ, אלא רק מהמינים האחרים, "וכן עיקר, דבכל הברכות בסוף צריך כזית בכא"פ".

דין זה של הצטרפות כזית דגן בכא"פ איננו נוגע דווקא למקרה של סעיף ט, שכן בכל אכילה צריך שהשיעור שעליו מברכים ברכה אחרונה ייאכל בכא"פ. לכן דין זה נכון גם למקרה של סעיף ב, העוסק בעירוב של קמח חיטה בשאר מרכיבים. גם שם נצטרך לבאר, שרק אם יש במאכל כזית דגן בכא"פ יוכל לברך עליו על המחיה, אך אם לא - יחזור הדין של סעיף ט ויחול גם על המקרה של סעיף ב, ויברך בורא נפשות בלבד. ואם תאמר: מדוע, אפוא, לא פירט זאת השו"ע כבר בסעיף ב? יש לומר: "הא דלא ביאר המחבר זה בסעיף ב - משום דסמך על זה הסעיף" (שעה"צ ס"ק מח).

השלכות מעשיות

למסקנת הפוסקים ישנן השלכות חשובות:

א. תבשיל שיש בו מיני דגן, יש לאכול ממנו כמות גדולה של תבשיל, כך שבסך הכל תהיה באכילתו כמות של כזית מהדגן. לכן יש להקפיד בתבשילים שונים - כגון: "מיני גרויפיין" (=כוסמת) מחמשת מיני דגן שמבשל עם בולבע"ס (=תפוחי אדמה) וקטניות וכיו"ב" (משנ"ב ס"ק מח) - שלא לברך על המחיה אלא אם כן אכל כמות גדולה של תבשיל, כך שמשער שאכל כזית מהדגן עצמו.

ב. גם עוגה, שיש בה קמח חיטה, אך בכמות קטנה יחסית לשאר המרכיבים (סוכר, שמן, ביצים וכיו"ב), לא יברך עליה על המחיה אלא אם כן ברור לו שאכל שיעור של כזית מהקמח (ראה ילקו"י, ירושלים תשנ"א, ח"ג, עמ' תצא). וכבר ערכו פוסקי זמננו חישובים שונים, כדי למצוא את אחוזי הקמח שיש בסוגי המאפים והתבשילים השונים, על מנת לדעת כמה יש לאכול מהם כדי להתחייב בברכת על המחיה. למשל: בביסקוויטים רגילים יש כ-30% מרכיבים נוספים על הקמח, ומכאן שצריך לאכול שיעור של מעט פחות משני זיתים כדי להתחייב בברכת על המחיה (כשלושה ביסקוויטים). ישנן עוגות שבהן אחוז המרכיבים הנוספים גדול אף יותר - פי שניים או שלושה מכמות הקמח - ובמקרים אלו יש לאכול כמות גדולה עוד יותר של עוגה כדי להתחייב בברכת על המחיה (ראה "וזאת הברכה", עמ' 46).

ג. מעבר לכמות הנדרשת, צירוף כזית דגן לאכילה אחת צריך להיות דווקא בשיעור זמן של כדי אכילת פרס, שהוא כיכר של שלושה או ארבעה ביצים. לכן אין לברך על עוגה או תבשיל שיש בו מין דגן את ברכת על המחיה אלא אם כן יש לפחות שמינית קמח (12.5%), אחרת לא יאכל כזית דגן בזמן הראוי אפילו אם יאכל הרבה מאוד מהתבשיל (משנ"ב ס"ק מג; ראה פניני הלכה, ברכות, עמ' 221).

יחס הפוסקים למנהג העולם

עד כאן ההלכה, כפי שהוכרעה על ידי גדולי הפוסקים. אלא שמשום-מה נראה שהלכה זו לא נתקבלה בעולם. וכבר הביא המשנ"ב (ס"ק מח) את מנהג העולם:

פת כיסנין שמעורב בתבילין הרבה, כגון צוקע"ר לעק"ך, נוהגין העולם לברך עליו לבסוף על המחיה כשיש בו כזית, אף שבמין דגן לבדו שנמצא בו אין בו שיעור כזית.

משמע, שה"עולם" קיבל את פסק השו"ע בסעיף ב כפשוטו - שכל שיש בו מחמשת מיני דגן ברכתו על המחיה (או ברהמ"ז), ללא ההסתייגויות של סעיף ט, וכביכול "התעלם" העולם מסעיף זה.

המשנ"ב ניסה ללמד זכות על המנהג, אך כבר הרעיש הגר"מ פיינשטיין על מנהג העולם הזה:

יש למחות באלו שמברכין אחריו על המחיה (אגרות משה או"ח ח"א, סי' ע).

תמוה לי מילתא, ויש להחמיר לאכול כשיעור שיהיה שם כזית דגן (שם סי' עא).

ועם כל זאת, נראה שמקובל יותר לברך על המחיה על כל כזית של מיני מאפה או תבשיל שאוכלים, ולא מקפידים לבדוק את מרכיבי התבשיל והמאפה ולשער את אחוזי הקמח שבתוכם. נראה שיש מקום לחזור ולדון בהלכה רופפת זו. ואף שאין בכוננתו לערער על הכרעת הפוסקים, הרי שיהיה בזה פתיחת פתח לעיון מחדש בסברת ההלכה.

כמות האכילה הנדרשת

לפני כן, עלינו להציג נקודה נוספת שהועלתה על ידי הפוסקים.

כבר ראינו, שגם כאשר ישנו שיעור של כזית דגן בכא"פ, שאז מברך על המאפה ברהמ"ז, צריך לומר שמדובר כשאכל יותר משיעור כזית מהמאפה, כדי שבסך הכל יעלה באכילתו שיעור של כזית דגן. לכן הוסיף הגר"א על לשון השו"ע: "ודווקא שיש באותו קמח מחמשת המינים כדי שיאכל ממנו כזית דגן בכא"פ" - "ר"ל, ודווקא

שיאכל ג"כ בכא"פ", כלומר: מדובר כאשר **בפועל** אכל שיעור של כזית דגן בכא"פ; וכדי שיעשה זאת, עליו לאכול שיעור גדול יותר מכזית מהמאפה.

אבל אם נדקדק בלשון השו"ע נראה שלא משמע כך. השו"ע לא דיבר על כמות האכילה **בפועל**, אלא לכמות הדגן **שבתערובת**. משמע, שדי אם בתערובת עצמה יהיה שיעור של כזית בכא"פ - כלומר: לפחות 12.5% קמח ביחס למרכיבים האחרים - כדי שברכת המאפה תהיה ברהמ"ז. באופן פשוט הכוונה היא, שגם אם יאכל **רק כזית** מהמאפה, יצטרך לברך ברהמ"ז, אף שבוודאי שלא אכל כזית ממין הדגן בעצמו. וכך ביאר המאמר מרדכי (ס"ק טו) בלשון השו"ע:

לכן נלפק"ד, דכל שיש בו כזית בכא"פ הרי הוא כפת גמור, ורואין כאילו אין שם אלא מחמישה מינים בלבד, דהא מצינו לעניין תערובת איסור דכל שיש כזית בכא"פ הוי ממשו ממש, כמבואר ביו"ד סי' צ"ח... ולכן כל שאכל כזית מפת זה מברך שלוש ברכות, כמו שמברך על כזית פת דעלמא.

המאמר משווה את דין הברכה לדין "ממשו" באיסורין, ועוד נחזור לכך בעז"ה. לענייננו נראה, שדי באכילת כזית מהמאפה עצמו כדי לברך ברהמ"ז. הטעם לכך הוא, שכיון שיש במאפה **כמות דגן בשיעור חשוב** - כזית בכא"פ - הרי שכל המאפה מקבל את הגדרת הדגן, ונחשב **כאילו כולו** עשוי מדגן. מעתה מספיק לאכול כזית ממנו כדי להיחשב שאכל כזית דגן, ולברך ברהמ"ז. נעיר, שנימוק הלכתי זה נתפס גם בהיגיון הפשוט: אדם שאוכל עוגה מחשיב את כולה למין דגן, ולא רק את מרכיבי הקמח שבה, וכשהוא אוכל כזית מן העוגה הוא מרגיש שאכל "כזית ממין מזונות", אף אם בפועל כמות הקמח שאכל קטנה משיעור זה. כך נאמר גם לגבי תבשיל: אף שיש בתבשיל מרכיבים נוספים על כמות הקמח, הרי שכל התבשיל - הקוסקוס על כל הירקות שבו - מקבל בעיני האוכל את ההגדרה של "תבשיל דגן". לכן מספיק לאכול כזית מהתבשיל עצמו כדי לברך ברכת על המחיה. נראה שתחושה זו היא מקורו של "מנהג העולם", ועוד נחזור ונעיר בסוף דברינו על מקומן של תחושות אלו של האוכל ביחס לדיני ברכות.

אלא שגם אם נקבל את הסבר המאמר לשו"ע, עדיין לא יובן הדין במקרה שאין במאפה כזית דגן בכא"פ. לפי המאמר, במקרה הזה **אין שם דגן כלל** על התערובת. הבנה זו מחזירה אותנו אל הקושיות על דינו של השו"ע, משום שלפי דברינו ברכת מאפה כזה צריכה הייתה להיות תמיד בורא נפשות, ולא כפי שכתב בשו"ע שהיא על המחיה. מכאן מתבקשת הגהתו של הגר"א, שבשני המקרים - הן בתבשיל והן במאפה - הברכה האחרונה במקרה הנידון תהיה בורא נפשות; אלא שכבר העירו חלק מהפוסקים שקשה להגיה את לשונו המפורשת של ר' יונה, המובאת באבודרהם, וכפי שציטט אותה הב"י ופסק אותה בשו"ע. וחזרנו לאבד ידינו ורגלינו בהלכה זו.

משנת חלה: העושה עיסה מן החיטים ומן האורז

כפי שכתבנו, הפוסקים הבינו שהעניין המרכזי שמתבאר בסעיף ט בשו"ע (מעבר למה שנכתב בסעיף ב) הוא כמות הדגן שצריך לאכול כדי להתחייב בברכה אחרונה, וזהו עיקר חידושו של ר' יונה המובא בב"ז.²

לענ"ד, יש לרדת לשורשו של פירוש זה לדברי ר' יונה. כבר ציינו לעיל שהפירוש הזה נובע מההבנה, שהשיעור של כזית בכא"פ הנזכר מתייחס **למרכיב הדגן** שבתערובת. אולם נראה שניתן להציע פירוש אחר לדברי ר' יונה, לפיו לבאר מחדש את משמעות השיעור של כזית בכא"פ, ולאור זאת ליישב את הקושיות ששאלנו לעיל. כדי לעשות זאת, נעניין שוב בדברי המג"א. בפתח דבריו, הזכיר המג"א דיון סביב משנה במסכת חלה (פ"ג, מ"ז):

העושה עיסה מן החיטים ומן האורז, אם יש בה טעם דגן חייבת בחלה ויוצא בה אדם ידי חובתו בפסח, ואם אין בה טעם דגן אינה חייבת בחלה ואין אדם יוצא בה ידי חובתו בפסח.

נחלקו הראשונים ביחס למשנה זו, הובאו דבריהם בב"י סי' תנג: לדעת הראב"ד (הל' חמץ ומצה פ"ו, ה"ה) והרשב"א (פסקי חלה, סוף שער ראשון), עיסת חיטים ואורז חייבת בחלה ויוצא בה ידי חובתו בפסח רק אם יש בה דגן בשיעור של כזית בכא"פ; ולדעת הרמב"ם (הל' חמץ ומצה שם), הרמב"ן (הלכות חלה, לא ע"א - לב ע"א), הרא"ש (הלכות חלה, סי' טו) והמ"מ (הל' חמץ ומצה שם), אפילו אם אין שיעור של חיטים כזית בכא"פ, האורז נגרר אחרי החיטים, ונחשבת כל העיסה כמין דגן. אמנם זהו דווקא בחיטים ואורז, ולא בשאר מינים (כלומר: שאר מיני דגן אינם גוררים את האורז, וגם חיטה איננה גוררת מין אחר מלבד אורז), כמבואר בירושלמי. והואיל ודיני ברכות הוקשו לדיני חלה ומצה, הרי שעל עיסת חיטים ואורז יש לברך ברהמ"ז - לדעה השנייה - אפילו אם אין בה כזית חיטים בכא"פ.

המג"א מביא את הדברים הנ"ל, ומסיים:

וא"כ מוכח, דבאורז אע"ג דליכא כזית בכדי א"פ מברכין המוציא וגו' ברכות לדעת המ"מ וסיעתו, ובשאר מינים לא מקרי לחם לעניין המוציא וה"ה לעניין ברהמ"ז... וא"כ צ"ע למה כתב כאן בתחילה המוציא ולבסוף על המחיה.

למעשה, המג"א מקשה את הקושיה הראשונה ששאלנו, בנוסח מורכב יותר: עיסת **אורז וחיטים** נחשבת מאפה של דגן (לשיטת המ"מ), ולכן הברכה עליה תהיה המוציא

2 ואכן צריך קצת עיון כיצד חולק בעל האשכול על דין מפורש זה, שכן מלשונו - כפי שציטט הב"י - נראה שאין הוא מצריך את התנאי של שיעור כזית בכא"פ. ואולי נבאר שאין מחלוקת בין האשכול לר' יונה, ובעל האשכול סמך על המעיין שידע להשליך את דין כזית בכא"פ גם על דבריו.

וברמה"ז; אך עיסת חיטים עם מין אחר (או אורז עם שאר מיני דגן) אינה נחשבת מאפה של דגן, ולכן הברכה עליה תהיה בורא פרי האדמה ובורא נפשות. ומכאן קשה על השו"ע שכתב לברך על קמח דגן המעורב **בקמח דוחן** המוציא בתחילה ועל המחיה לבסוף.

קושיית המג"א חזקה, והיא גוררת אחריה את הקושיות הבאות. אלא שאנו נעצור ונשאל: מדוע ראה המג"א צורך להאריך בפירוט הדין של עיסת חיטים ואורז, כמובא במסכת חלה? הלא קושייתו על פסק השו"ע נכונה מעצם ה"הכלאה" בין המוציא ועל המחיה, שכן "כל שמברכין עליו בתחילה המוציא לחם - מברכין לאחריו בסוף ברכת המזון!" זאת ועוד, כבר ציין המג"א עצמו שהדין של משנת חלה נכון דווקא בעיסת חיטים ואורז, והרי אצלנו אין מדובר במקרה זה אלא ב"קמח דוחן ושאר מיני קטניות עם קמח של חמשת מיני דגן", ואם כן מה עניין עיסת חיטים ואורז לנידון דידן?

נראה לנו לפרש באופן הבא: בתחילה ניסה המג"א להבין את פסק ההלכה של השו"ע לפי משנת חלה, ומשזה לא עלה בידו - עבר לבאר את הסעיף באופן אחר. נבאר את דברינו בפרק הבא.

דין טעם כעיקר בעיסת חיטים ואורז³

נעיין מעט במשנה זו. החידוש במשנה הוא, שמין אורז נחשב כמין דגן, עד כדי כך שהוא מצטרף לשיעור העיסה לעניין חלה ומצה. הגמרא בזבחים (עח, א) לומדת ממשנה זו שטעם כעיקר מדאורייתא, אף שרוב העיסה הוא האורז ולא החיטה. בירושלמי (ריש חלה) נאמר על משנה זו:

אין לך בא לידי מצה וחמץ אלא חמשת המינין בלבד, ודכוותה אין לך מגרר עם כולן אלא חיטים ושעורים בלבד. רבי הילא בשם ר"ש בן לקיש: לא שנינו אלא העושה עיסה מן החיטים ומן האורז, ואינו נגרר אלא עם החיטים בלבד.

נחלקו הראשונים בהסבר דין המשנה: כיצד הופך האורז להיות כחיטה? הרמב"ן מבאר את דין המשנה על פי הירושלמי, כך שהסיבה שהאורז הופך להיות כחיטים הוא **מדין גרייה** (ולכן דין זה קיים דווקא בעיסת אורז וחיטה, ולא בשאר מינים); ובכל זאת למדה הגמרא בזבחים מדין זה את הדין הכללי שטעם כעיקר מדאורייתא, כי "אי טעמא בטל, דבר שנתבטל מעצמו היאך גורר את אחרים? אלא ודאי טעמא לא בטיל". הרא"ש, לעומת זאת, מבאר את הדין על פי הגמרא בזבחים, **שטעם כעיקר**,

3 בפרק זה ניכנס למושגים הלכתיים מורכבים מעולם ההלכה של "איסור והיתר". קורא שאינו בקי במושגים אלה יכול לדלג לפרק הבא.

ו"כיון שנתנו החיטין טעם באורז, הפך הטעם את האורז להיותו כמו חיטה, וקרין ביה טעמו וממשו חיטה... וחשיב כטעם וממש חיטה". אלא שכדי להיחשב מצה, צריך שהעיסה תבוא לידי חימוץ, ו"כיון דרובה אורז אין בא לידי חימוץ, והיאך יוצא בה משום מצה?"; ועל כן אמרו בירושלמי שהחיטים גוררים את האורז ו"גורם לבוא לידי חימוץ".

לפי הסבר הרא"ש, החיטים הופכים את האורז להיות כמותם מדין טעם כעיקר. כאן אנו מגיעים למחלוקת ראשונים מפורסמת (שגם אותה הזכיר הרא"ש בהלכותיו שם). הדין של "טעם כעיקר דאורייתא" נסתר מדברי ר' יוחנן (ע"ז סז, א): "כל שטעמו וממשו - אסור ולוקין עליו, וזהו כזית בכדי אכילת פרס; טעמו ולא ממשו - אסור ואין לוקין עליו". התירוץ הפשוט והמקובל להלכה (עיין טור וב"י יו"ד סי' צח), הוא לפי שיטת ר"ת (תוס' ע"ז שם ובחולין צח, ב, רא"ש ע"ז פ"ז, סי' לא) שטעם כעיקר הוא דווקא במין בשאינו מינו, ואפילו במשהו, ודברי ר' יוחנן עוסקים במין במינו. אבל ישנה גם דעת הר"ר חיים (כמובא בתוס' וברא"ש שם), שטעם כעיקר גם במין בשאינו מינו דווקא בשיעור של כזית בכא"פ, שכן "מסתבר לומר דלא החמירה תורה בנתנית טעם של איסור בהיתר להפכו לאיסור כשההיתר כל כך יותר על האיסור... דהיינו ביותר מכדי אכילת פרס" (רא"ש ע"ז שם). לפי זה פירש ר' חיים, שהמשנה בחלה, העוסקת בהפיכת האורז לחיטים, מדברת דווקא "כשיש כזית חיטין כדי אכילת פרס דאורז, ואז נהפך כולו חיטים ויוצא בה ידי חובה בכזית" (רא"ש הלכות חלה שם).

שיעור כזית בכדי אכילת פרס לעניין טעם כעיקר

לא הזכרנו את כל הדיון הנ"ל אלא כדי לשמוע ממנו כיוון חדש בהבנת הצורך של שיעור כזית בכא"פ. הצורך בשיעור זה במשנת חלה אינו בשביל לצרף את **כמות הדגן** שבעיסה לאכילת כזית דגן, אלא כדי **להפוך את המרכיבים האחרים לדגן**. ממשנת חלה אנו למדים, שאורז עצמו יכול להפוך להיות כחיטים, ובתנאי שהחיטים יתנו בו טעם; ולדעת ר' חיים, צריך כמות משמעותית של חיטים - כזית בכא"פ - כדי לעשות זאת.

אם כך, הרי שלמדנו מכאן פירוש חדש לנידון דידן. הסיבה שהצריך ר' יונה כזית בכא"פ בקמח החיטים היא כדי **שהחיטים יהפכו את קמח הדוחן לחיטים עצמם!** מעתה, אם יש כזית דגן בכא"פ, נחשבת **העיסה כולה**, על כל מרכיביה, כמין דגן, ועל פי זה ייקבעו ברכותיה.

אנו מעזים לשער שלכך התכוון המג"א בראש דבריו. הוא הבין כדברינו, שהשיעור של כזית בכא"פ נלמד ממשנת חלה, ונוגע להפיכת קמח הדוחן לקמח חיטה. אלא שעל כך הקשה - ובצדק - שלא מצאנו זאת אלא בחיטים ואורז, כפי שנלמד

מהירושלמי. במקרים אחרים (ארבעת מיני הדגן האחרים בעיסת אורז, או קמח חיטה במין אחר מאשר אורז) אין הקמח הנוסף הופך לקמח דגן. לכן הקשה המג"א ממאי-נפשך: בחיטים ואורז - נגרר האורז אחר החיטים, וכל העיסה נחשבת מדין דגן, וממילא ברכתה המוציאה וברהמ"ז; ו"בשאר המינים - לא מקרי לחם לעניין המוציאה וה"ה לעניין ברהמ"ז". וממילא נשארים דברי השו"ע ללא הסבר.

משום כך עבר המג"א **להסבר אחר** לדינו של ר' יונה, הוא ההסבר הראשון שראינו: הצורך בשיעור כזית בכא"פ איננו נובע מדין טעם כעיקר, אלא מהדין הידוע בהלכות צירופים, "דקיי"ל בכל איסורים שבתורה שאם אכל מעט מעט ושהה בכא"פ אינו חייב, א"כ ה"ה לעניין ברהמ"ז, אין צריך לברך עד שיאכל כזית בלא שהייה בכא"פ".

הסבר דינו של ר' יונה לפי משנת חלה

ואמנם חזר בו המג"א מהניסיון לבאר את הלכתנו על פי משנת חלה, ופנה לבאר אותה בכיוון אחר - ולא עלה בידו, כפי שראינו. אבל פתח לנו המג"א פתח לנסות ולנמק את דין השו"ע בכיוון אחר מזה שהעלו הפוסקים, ואנו נבקש להיכנס בפתח זה. ננסה לבאר את דינו של ר' יונה לאור דין טעם כעיקר של משנת חלה.

בנקודה אחת נצטרך לסטות מהבנתו של המג"א, שניסה להשוות את דין השו"ע לעיסת אורז וחיטה באופן מלא, ולהקיש מהלכות מצה וחלה להלכות ברכות. נרצה לטעון, שאף שמקור דינו של ר' יונה הוא בהלכות חלה, אין הוא משווה לחלוטין בין הדינים, אלא רק לומד משם **עיקרון כללי**: ישנם מקרים שבהם מרכיב אחד הופך מרכיב אחר להיות כמותו, כלומר: מרכיב מסויים יכול לתת את שמו על כל התערובת, אף שהוא המיעוט שבה.

משום כך, אף שהסבר הדין למשנת חלה הוא "טעם כעיקר", כהבנת הרא"ש, ולפיו קמח החיטה נותן טעמו בכל מרכיב אחר שיתערב בו, אנו נבקש ללמוד משם רק למקרה של עירוב קמח חיטה **בקמח אחר**, כגון: קמח דוחן ושאר קטניות, ולא בעירוב קמח **במרכיבים אחרים**. להלן ניתן לכך טעם, אולם רמז לכך נוכל למצוא כבר עכשיו בשיטתו של הרמב"ן בהסבר המשנה, על פי הירושלמי, כפי שראינו לעיל, שהשעין את הדין על המושג "גרירה", כך שדווקא קמח חיטה גורר קמח אורז, ולא כל תערובת אחרת (לפי הרא"ש, כל דבר נותן טעם בכל דבר אחר, והצורך ב"גרירה" נוגע לעניין החימוץ בלבד). אמנם אנו צעדנו בגישתו של הרא"ש, שביאר את המשנה לפי דין "טעם כעיקר".

לאור זאת נרצה לבאר כך: אדם שעירב קמח חיטה עם קמח אחר והכין ממנו תבשיל או מאפה - הפכה התערובת **כולה להיות כמין דגן**. ר' יונה סייג זאת, והעמיד את הדין דווקא כאשר ישנו שיעור של כזית דגן ממשי בכא"פ, ואם אין בה כשיעור

הזה - אין היא נחשבת כעיסת דגן. דברים אלה מזכירים לנו את גישתו של ר' חיים, שהסביר ש"טעם כעיקר" אינו אלא בשיעור חשוב של כזית בכא"פ. גם כאן נאמר: אף שאין אנו מכריעים כר' חיים בהלכות תערובות, אין אנו מבקשים להקיש באופן מלא מדיני חלה ומצה להלכות ברכות, אלא רק ללמוד מהם **עקרונות דומים**. לפי רוח דבריו של ר' חיים בהלכות תערובות נבקש לטעון שקמח דגן אינו הופך את התערובות כולה למין דגן אלא רק כאשר יש בו כזית בכא"פ - וזהו, למעשה, דינו של ר' יונה.

הוסיף ר' יונה ואמר, שגם במקרה שאין בתערובת שיעור של כזית דגן בכא"פ, בכל זאת פעל מין הדגן על שאר הקמחים והעלה אותם דרגה מסויימת. אם נמשיך את הדמיון להלכות תערובות, נראה שגם שם ישנו מקרה דומה: זהו דין "טעמו ולא ממשו", לפי הסבר ר' חיים, שאמנם אין לוקין עליו, אבל עדיין הוא אסור, כלומר: האיסור פעל משהו בתערובת, אף שאין בו כזית בכא"פ. ומכאן גם להלכות ברכות: התערובת החדשה איננה נחשבת לגמרי עיסה של מין דגן, אלא פחותה בדרגה ממנה. נוצרה כאן תערובת חדשה, שיצאה מגדר מין קטניות, אך לגדר של מין דגן לא הגיעה. למעשה, הגענו להסברו של אליה רבה, שהזכרנו לעיל, שנותר עד כה כהסבר טכני בלבד: "נחתנין חד דרגא". לפי דברי ר' יונה, התערובת כאן נמצאת במצב ביניים, ומובן מדוע הוריד ר' יונה את דרגת הברכה במעלה אחת ביחס לתערובת של מין דגן רגילה (שיש בה כזית דגן בכא"פ).

כדי לסבר את האוזן, נוכל להשוות את מצב הביניים הזה לדינו של תבשיל אורז, שברכתו הראשונה היא מזונות, אך ברכתו האחרונה היא בורא נפשות - "כמעשה קדרה, ולא כמעשה קדרה" (ברכות לז, א). ר' יונה הבין שגם התערובת החדשה שלנו נמצאת בדרגת ביניים כזאת, "כעיסת דגן, ולא כעיסת דגן", ויש לכך השלכות הלכתיות: היא נחשבת מין דגן לעניין ברכה ראשונה (המוציא במאפה, במ"מ בתבשיל), אך ירדה דרגה אחת בברכה האחרונה (על המחיה במאפה, בורא נפשות בתבשיל).

תירוץ הקושיות על השו"ע והשלכות מעשיות

לפי דברינו נפתרו כל הקושיות:

הברכה הראשונה על תערובת של קמחים, בין כשיש בה שיעור כזית בכא"פ ובין כשאין בה שיעור כזה, היא כעל עיסת דגן: המוציא (במאפה) ובמ"מ (בתבשיל). והאת לא רק משום הדין של "כל שיש בו מחמשת מיני דגן" (כלומר: בגלל **שבפועל** אכל כמות כלשהי של מין דגן המעורבת בתוך התבשיל והמאפה), אלא בגלל **שהעיסה כולה** נחשבת מין דגן, מדין טעם כעיקר, כפי שלמדנו ממשנת חלה.

אמנם כשהדגן המעורב בעיסה הוא "טעמו ולא ממשו", דהיינו: כשאין בו שיעור כזית בכא"פ, אין התבשיל והמאפה נחשבים לגמרי כעיסת דגן (כדין "אסור ואין לוקין עליו" בהלכות תערובות), ולכן הברכה האחרונה תהיה נחותה יותר: על המחיה (במאפה) ובורא נפשות (בתבשיל). ואין אנו זקוקים לדין "כל שיש בו" כדי לבאר את ברכת על המחיה (ואז יקשה לנו: מדוע אין מברכים על המחיה גם בתבשיל?).

הרווח שהרווחנו מפירוש זה בהבנת דברי השו"ע נוגע למספר נקודות:

1. הסעיף אכן מדבר דווקא על עירוב של קמחים שונים, ולא על תערובת של קמח דגן עם מרכיבים אחרים, כבסעיף ב. ואכן, גם המג"א בסוף דבריו כתב כדבר פשוט: "ומיהו אם לא עירבו עם קמח רק עם שאר מינים - מברך במ"מ ועל המחיה אפילו ליכא בכא"פ, כמ"ש סעיף ב", וזאת למרות שלמסקנתו לא ביאר את הסעיף כהסברנו. המעיין במקור הדברים, בראשונים שציטט הב"י, יראה שחילוק זה עולה מהם במפורש. שכן בעל האשכול, שלא נקט כר' יונה בשיעור כזית בכא"פ, דיבר על שני המקרים בחדא מחתא: "קמחא דשערי או דחיטי דערבינהו **בהדי קמחא דדוחן** או גלבונים או אלונים **או בשאר דברים שאינן מחמשת מיני דגן**". ואילו האבודרהם, שציטט את דברי ר' יונה, הביא אותם בעודו עוסק בהלכותיהם של "פירות וקטניות שטוחנין אותן ועושין מהם קמח" - כלומר: דווקא על מיני קמחים שונים.

2. אין צורך לשנות את הגירסה בדברי ר' יונה: מ"על המחיה" ל"בורא נפשות", כדברי הגר"א.

3. אין צורך לאכול בפועל כמות גדולה של התבשיל, כך שיצטרף ממנה כזית דגן (כפי שהבין הגר"א), אלא כבר באכילת כזית בלבד מהתבשיל עצמו נחשב שאכל כזית דגן, כפשט לשונו של השו"ע (וכהבנת המאמ"ר).

ההשלכות של פירוש זה הינן נרחבות:

א. חידושו של ר' יונה נוגע דווקא לעירוב של **קמחים שונים**. על מקרה של עירוב חומרים אחרים בקמח דגן לא דיברנו, שכן שם לא הופך קמח החיטה את המרכיבים האחרים להיות כמותו (כפי שראינו, אין זה שווה לחלוטין לדין טעם כעיקר, לפיו הקמח נותן טעם בכל דבר, ולא דווקא בקמח אורז; וכבר ציינו שאנו למדים את **העקרונות** ממשנת חלה, ולא מקישים לגמרי את שני הדינים). לכן בשני המקרים שבהם פתחנו - עוגה ותבשיל קוסקוס עם ירקות - לא יחולו הדינים של סעיף ט, שכן שם מעורבים במיני הדגן חומרים אחרים מאשר קמח.

ב. בשני המקרים האלה אנו חוזרים לסעיף ב, שלא הזכיר כלל את השיעור של

כזית בכא"פ. זאת משום שהכלל של "כל שיש בו מחמשת המינים" קובע את הגדרת התבשיל כולו: **כל העוגה** נחשבת מין דגן, ו**כל תבשיל** הקוסקוס נחשב מין דגן. לכן די שיאכל **כזית** מן העוגה או כזית מהתבשיל כדי לברך על המחיה - כפי מנהגו של העולם.

ג. בסעיף ט עסק השו"ע רק במקרה של עירוב קמחים שונים זה בזה, והכריע שהגדרת התבשיל או המאפה נובעת מיחסי הכמויות: אם יש כזית בכא"פ בקמח הדגן יחסית לשאר הקמחים, תיחשב התערובת כולה כמין דגן; ואם יש בה פחות מכך - היא תרד דרגה ביחס לתערובת של מין דגן.

ד. אנו מעיזים לשער שקיימת השלכה נוספת, שעולה במישרין מתוך הדברים הנ"ל: את יחסי הכמויות יש לבדוק **דווקא לגבי הקמחים**, ולא ביחס לשאר המרכיבים. זאת משום שאנו עוסקים בהגדרת סוג התבשיל, אם הוא נחשב עיסת דגן או לאו. לעניין זה אין מתחשבים בשאר המרכיבים **שאינם קמח**, משום שלא הם קובעים את הגדרת התבשיל. לאחר שנגדיר את התבשיל כעיסת דגן, יקבלו גם שאר המרכיבים את הדין הזה, אפילו אם יהיו רוב מוחלט של העיסה, משום שלגביהם חל הדין של "כל שיש בו מחמשת הדינים", שמבטל לחלוטין את השפעתם על סוג התבשיל⁴.

מכאן שאם עירב קמח חיטה ביחס של יותר מ-1:8 לקמח אחר, נחשבת תערובת הקמחים למין דגן, אף אם יוסיף עוד מרכיבים רבים לתערובת לפני אפייתה או בישולה. רק במקרה שכמות הקמח האחר גדולה יותר מאשר יחס זה (1:9, למשל) תרד התערובת דרגה, ויברך עליה על המחיה (במאפה) או בורא נפשות (בתבשיל).

מקומה של תחושת האוכל בהלכות ברכות

ולבסוף נעיר הערה חשובה:

כל דברינו עד כה נאמרו בלשון הלכתית, מתוך בירורם של מושגים הלכתיים, ודימוי מילתא למילתא בין הלכות תערובות, חלה, מצה וברכות. מתוך צירופם של כל המונחים ההלכתיים העלינו את מה שהעלינו. אבל חשוב לשים לב, שהמסקנות שהגענו אליהן בצורה לימודית מתיישבות על הלב גם בהבנה האנושית הפשוטה של המקרים הנידונים. נבהיר את כוונתנו:

4 אולי אפשר לדייק כך מלשון הרא"ש, שכתב: "כזית חיטים כדי אכילת פרס דאורז" - וחישב את כמות הדגן ביחס לאורז בלבד. אמנם אפשר לומר שהרא"ש דיבר על תערובת של חיטים ואורז בלבד, ללא מרכיבים נוספים.

אדם שמכין **עיסה מקמח חיטה**, כדי להופכה למאפה או לתבשיל, עוסק - על פי הרגשתו האינטואיטיבית - בהכנת מין מזונות. מעתה גם אם יוסיף מרכיבים רבים נוספים (חלב, ביצים, סוכר וכד'), אין זה ישנה את תחושתו: הוא מכין תבשיל מזונות. אם יאפה את העיסה - היא תיהפך ללחם או לעוגה, ואם יבשל אותה - היא תהיה תבשיל מזונות. בתחושה הרגילה, אין זה משנה כמה קמח שם בתבשיל (ובלבד שלא יהיה כדי לדבק בלבד), ואפילו כמות קטנה תקבע את סוג התוצר. תחושה פשוטה זו מתאימה לחלוטין לדין "כל שיש בו מחמשת המינים", המופיע בסעיף ב, ללא כל התייחסות לשיעור הדגן שבתערובת.

לעומת זאת, כשאדם מערב **מיני קמחים שונים**, חלקם ממין דגן וחלקם לא, תחושתו ביחס לעיסה משתנה לפי הכמות היחסית של הקמחים. אם מדובר בכמות משמעותית של קמח דגן, הוא ירגיש שעדיין מדובר על עיסת דגן, שכל כללי חמשת המינים חלים עליה; אך אם ישנה רק כמות קטנה של קמח דגן, ושיעור הקמחים האחרים עולה על יחס של 1:8 - הוא מרגיש שסך **תערובת הקמחים** - עוד לפני שהוסיף מרכיבים אחרים - איננה לחלוטין תערובת של דגן, אלא פחותה ממנה. תחושה זו מתאימה לדינו של השו"ע בסעיף ט.

ואין להפחית בחשיבותה של תחושת האדם בנוגע למזון שהוא אוכל בהקשר של דיני ברכות. לא כאן המקום להרחיב בכך, אבל רואים במקרים רבים בהלכות ברכות, שלא ההגדרה הטכנית של מין המזון (או: ההגדרה הכימית של מרכיביו) קובעת את ברכתו, אלא דווקא תחושתו הסובייקטיבית של האוכל. הדין שלנו מצטרף למקרים מעין אלה.



ספר 'חשק שלמה' - שרשים

מילון מעמיק של לשון הקודש לר' שלמה פפנהיים דיין בברסלאו ומחבר ספרים חשובים. נפטר תקע"ד. נדפס על פי כת"י המחבר עם מבוא, מקורות ומפתחות.

מהדיר: הרב משה צוריאל.

מכון שלמה אומן, תשע"ח.

לרכישה באתר מכון שלמה אומן

או בטלפון 08-9276664

(ראה בהרחבה להלן עמ' 120)